

Alexandra NOVOTNÁ

LETY NA MARS V RUSKÉ DOREVOLUČNÍ SCI-FI LITERATUŘE

Voyages to Mars in Russian Pre-Revolutionary Sci-Fi Literature

Keywords: *Mars, Bogdanov, Feodorov, Russian sci-fi*

Contact: *Univerzita Palackého v Olomouci; alexandra.novotna02@upol.cz*

Planeta Mars, která dostala své jméno po římském bohu války, přitahuje pozornost lidí na Zemi již od antiky. Na obloze je docela snadno pozorovatelná a zdá se, jako by „svítila“ červeným světlem, odtud dostala také přezdívku Rudá planeta. Přesto byl její povrch detailněji popsán až v roce 1877 italským astronomem Schiaparellim, který na něm zaznamenal tzv. canali. Myšlenku o životě inteligentních bytostí na Marsu však do společenského povědomí vnesla až populárně naučná kniha Percivala Lowella *Mars and its Canals* z roku 1906 (Wallace 1907). Ačkoliv Lowellovy domněnky byly záhy vyvráceny, představa o Marsu jako o dvojčeti planety Země již zůstala a dráždila fantazii spisovatelů. Ti Mars využili jako pomyslnou Petriho misku, v níž experimentovali s nastavením společnosti v budoucnosti. Díky tomu díla zasazená na Marsu odhalují nejen soudobé hlavní proudy v myšlení společnosti, jakožto většina literatury, ale dávají nahlédnout i na méně rozšířené myšlenkové trendy, které se jinde v literatuře téměř neprojevovaly.

Tento text jsem se rozhodla ohraničit na ruskou dorevoluční sci-fi literaturu s časovým vymezením lety 1892, kdy byla vydána kniha *В океане звезд: Астрономическая одиссея* Ananije Ljakideho, první dílo s tematikou Marsu, které jsem našla, a 1917, tedy rokem, kdy proběhla Velká říjnová revoluce a změnila společenské klima a především myšlení.

Prostudovaná literatura nezahrnuje jen nejdůležitější díla jako je Bogdanovova *Красная звезда* (1908), ale také v současnosti pozapomenuté knihy jako je *На соседней планете* (1903) od Kryžanovské.

V této kapitole se pak zaměřím především na popis společnosti na Marsu, tedy jak si spisovatelé představují ideální společnost budoucnosti, a na filozofické myšlenky a směry, které tyto představy ovlivnily. Vzhledem k období, na něž jsem se zaměřila,

nelze vynechat představy o nadcházející revoluci. Přelom 19. a 20. století je dobou turbulentního vědeckého a technologického rozmachu, a proto jsem sledovala ve svém výzkumu i užité technologie a vztah k nim.

Společnost

Společenská organizace v mnou zkoumaných dílech odráží myšlenkové proudy konce 19. století a začátku 20. století v Rusku, tzn. vidíme zde vliv antické filozofie, socialistické ideje, mysticismus, vliv Morea, Rousseaua a dalších. Nejedná se však o odraz reality, z velké části jde o jakási programová díla, která mají ukazovat ideální společenské uspořádání, tedy o utopie.

Tradice utopií, které ovlivnily tyto spisovatele sahá až do antického Řecka, kde Platon napsal svou *Ústavu*, v níž pojednává o tom, jak by měl vypadat ideální stát: vládnoucí vrstva se zasazuje o spokojenost všech vrstev obyvatelstva. K tomuto cíli lze podle mluvčího, Sokrata, dojít tak, že rozdíl mezi bohatými a chudými nebude příliš velký, čímž zamezí sociálním nepokojům (Platón: 421d–422a) a trvá na tom, že město nesmí být moc velké, aby v něm mohla vzniknout ucelená komunita (Platón: 423b). Zajímavá je zde i myšlenka o tom, že ženy a muži v určité společenské třídě mohou zastávat stejné role ve společnosti a má se jim dostat stejného vzdělání (Platon: 454d,e).

Další důležitou prací v otázce ideální koncepce státu je Moreova *Utopie* (1516), kde na fiktivním ostrově leží 54 měst (More 2019: 54, srov. Platón: 423b), kde neexistuje osobní vlastnictví: i domy si pravidelně mezi sebou mění (More 2019: 58–59), srov. Platón: 462 b,c). Kromě společenských poměrů popisuje i vnější vzhled těchto měst: identické třípatrové domy se zahradami, pravidelný systém ulic (More 2019: 57–59). Zde vidíme první nástin urbanistických konceptů, které ovlivnily později i utopické socialisty jako byli Fourier, Saint-Simon, Owen či Bentham, kteří se stali předchůdci konceptu tzv. zahradního města (Batchelor 1969: 185–187). Zde bych ráda poukázala na podobnost Moreova plánu města s městy v Ljakideho *В океане звезд*, kde se město skládá z čtvercových bloků, v jejichž rozích se nachází domy a uprostřed nichž se nachází zahrady náležící k těmto domům (Лякидэ 1892: 47). Každý občan Marsu si nalezne nějakou práci, která nejvíce vyhovuje jeho schopnostem (Лякидэ 1892: 54–55), stejně tak je tomu u Morea (More 2019: 62–67). Ani v jednom díle pak není nikdo nucen vybrat si určitou práci, jedná se o osobní odpovědnost každého člověka.

Podobný sentiment vidíme i u Bogdanova: filozofii obyvatel Marsu v jeho knize pravděpodobně velmi ovlivnila Fjodorovova filozofie Společného úkolu. Jeho obyvatelé Marsu dosáhli úrovně, na níž vědci i dělníci požívají stejné sociální prestiže a všichni Mart'ané si uvědomují důležitost každého člověka ve společnosti a jeho hodnotu, resp.

hodnotu každého druhu práce (Богданов 1908: 56–64). Proto nedochází k Fjodorovem obávanému odcizení intelektuálů od zbytku společnosti (Fedorov 1990: 33–64). To souvisí s marťanskou filozofií, v jejímž základě stojí kolektivistické myšlení. Jak vysvětluje Marťanka Netty pozemskému revolucionáři Leonidovi, lidé na Marsu neoslavují jednotlivé vědce nebo umělce za jejich úspěchy, protože si uvědomují, že každý je část celku a žije tímto celkem. Jako celek pak pracují na projektu tzv. единного дела (Богданов 1908: 33, 77). Tato idea odpovídá i Bogdanovově filozofickému názoru, že koncept *Ty* a *Já* existuje pouze ve společnosti, v níž je konflikt. Jakmile konflikt zmizí, společnost se může posunout na vyšší úroveň smýšlení – ke kolektivismu (Lossky 1952: 378–380). Myšlenka jediného cíle na Marsu pak připomíná právě Fjodorovův společný úkol, kterým bylo: „zkrotit přírodu, vzkřísit předky a překonat smrt“ (Fedorov 1990: 18).

Bogdanovovi Marťané sice neoživují mrtvé předky, jejich společný cíl je v knize spíše naznačen: blahobyt celku a rozvoj vědy a technologií. V moment děje knihy by se za společný cíl dala nazvat jejich snaha řešení ekologické krize, způsobené odumíráním planety i nadměrnou exploatací přírodních zdrojů, a demografické krize – neudržitelně narůstající společnosti, kterou planeta nemůže uživit. To odpovídá Malthusově doktríně o tom, že za tzv. dobrých časů, kdy se zvyšují mzdy, dochází k dřívějším sňatkům a vyšší porodnosti, což vede k vyčerpání zdrojů, nástupu tzv. zlých časů (zde hladomoru), kdy se sníží porodnost, populace se zmenší a následně obnoví (Winch 2013).

Univerzální bratrství Marťané posilují mezi jednotlivci i pomocí krevních transfuzí, které zajišťují, že v každém Marťanovi je kousek všech ostatních, a posilují tak i jejich sociální citění a zároveň ředí jejich individualitu. Tím je dosaženo pocitu sounáležitosti a homogenity společnosti, díky níž spějí k nalezení pomyslné nesmrtelnosti své civilizace (Богданов 1908: 79–85). Zde si můžeme všimnout, že jde o jisté převrácení Fjodorovovy filozofie, zaměřené na filiální vztahy, tedy mezi otci a syny a dalšími pokoleními (Fedorov 1990: 18), jistý druh diachronních vztahů. U Bogdanova se jedná čistě o vztahy bratrské, tedy synchronní.

Důležitým pojmem v Bogdanovově filozofii je tektologie, neboli nauka o tom, že veškeré vědomosti a veškerá činnost směřují k organizaci a tedy i k rovnováze, přičemž tuto rovnováhu je schopna měnit a po narušení znovu ustavovat (Edie 1984: 390–391). Myslím, že nejlépe to lze v jeho díle vidět na systému organizace práce, díky statistice Marťané vědí, kde je nedostatek pracovníků, a tak mohou tento nedostatek zaplnit a ustanovit zase rovnováhu ve výrobě (Богданов 1908: 58–60). Za povšimnutí však stojí fakt, že ačkoliv Marťané čelí neudržitelnému demografickému vývoji, odmítají jakoukoliv regulaci porodnosti a umělé ustanovení rovnováhy mezi populací a prostředky,

kteří jí dokážou uživit, jelikož by se jednalo o kapitulaci před přírodou, kterou si podmanili (Богданов 1908: 77, srov. Fedorov 1990: 18).

Není to však vliv Fjodorova a jeho myšlenky o nutnosti vzkřísit mrtvé předky, který pravděpodobně ovlivnil Afanasjeva. V knize *Путешествие на Марс* se lady Mary, jedna z hlavních postav, obává, že po svatbě se svým spolucestujícím potká na Marsu svého mrtvého muže, kterého slíbila milovat až do smrti (Афанасьев 2015: 47). Myšlenku o tom, že mrtví lidé jsou vzkříšení na Marsu představil Camille Flammarion ve své knize *Uranie* v roce 1889, v níž přátelé hlavního hrdiny zemřou při pozorování polární záře z balónu. Hlavní hrdina se pak vydává na seanci, během níž zjistí, že jeho přátelé byli vzkříšení na Marsu. Tam se ostatně vydá ve snu, potká své přátele a zjistí, že na Marsu byli vzkříšení jako opačné pohlaví (Crossley 2008: 471–472).

Spiritismus a okultismus zaznamenaly na přelomu století v západní Evropě velkou popularitu, díky které se začala rozrůstat i Teosofická společnost Heleny Blavatské a Henryho Olcotta. Teosofie se vyvinula jako reakce na dogmatismus křesťanských církví a na rozdíl od jiných New Age hnutí přitahovala i zástupce inteligence, které lákal nejen její synkretismus, ale především zaměření na vědomí a substanci (v opozici k transcendentnu). Teosofie nabízela alternativu k tradičním církvím a sama se pohybovala na hranici náboženství a vědy (Viswanatha 2000: 1–10). V Ruském impériu se ve středních a vyšších vrstvách šířil především spiritismus, který se následně začal mísit s prvky teosofie a křesťanství, což těžce nesly konzervativnější části společnosti. V ruských teosofických kruzích se pohybovala i spisovatelka Věra Ivanovna Kryžanovskaja, která přispívala svými články například do časopisu *Жизнь духа*, teosofického časopisu, který se však kvůli kritice neodkazoval přímo na teosofii, napsala především mnoho populární beletrie se spiritualistickými, ezoterickými a teosofickými prvky (Carlson 1993: 84–85). Pro tento výzkum je stěžejní kniha *На соседней планете* (1903) pojednávající o cestě pozemského teosofa na Mars, kde se seznamuje s ideálním a přirozeným členěním společnosti. Rasa obyvatele na této planetě predeterminuje k jistým vzorcům chování a předurčuje tak i výběr povolání a sociální status.

V tomto rozdělení se projevuje v té době silný vliv Heleny Blavatské a teosofie, která pojednává mj. o střídání epoch, jimž vládou jednotlivé rasy, až dochází k pozvolnému úpadku a jsou vystřídány. Podle Blavatské na Zemi postupem času vzniklo pět ras, přičemž další dvě teprve měly přijít a začít panovat v doprovodu nějaké kataklyzmatické události (Lubelsky 2013: 345–347). To se shoduje i s tím, co pozemskému cestovateli říká jeho Marťanský průvodce: tedy že Andrej je členem páté rasy na Zemi, Árijské, a potomek Atlantů. Sebe pak označuje za člena šesté rasy na Marsu, čímž vysvětluje, proč je oproti Andrejovi na vyšším stupni vývoje. Kryžanovskaja hned v první kapitole zmiňuje samu osobnost Heleny Blavatské a vyzvedává její přínos teosofii. Sám

Andrej se učí být mágem, což chápe jako nejvyšší stupeň poznání. Podpory se mu dostává i na Marsu, kde Sagastos, jeho průvodce, požívá vysokého postavení díky svému poslání (Крзжановская 2017). Z toho důvodu se nebojím mluvit o přímém vlivu teosofie a Heleny Blavatské na tuto knihu.

Afanasjev představuje zase zcela odlišný směr v chápání toho, jak by měla vypadat dokonalá společnost. V jeho knize *Путешествие на Марс* (1901) se hlavní hrdinové dostávají na Mars, kde vládne osvícenský panovník s pomocí velmožů, kteří si zakládají na tom, že jejich společnost je hluboce rovnostářská. Tato rovnost však nevychází z technologického pokroku, nýbrž z jeho vědomého odmítnutí: výdobytky technologií, které si může užít jen ohraničená skupina lidí, vyvolávají závist. A pokud k radosti z nich nemají přístup všichni, pak lidé nemohou být skutečně šťastni, jelikož by byli šťastni na úkor druhých. Hlavními důvody neštěstí jsou tedy závist a sama existence výdobytků civilizace, které rozdělují obyvatele Země na ty, kdo je mohou užívat, a ty, kdo k nim přístup nemají (Афанасьев 2015: 59–62).

Společnost obyvatel Marsu popisuje jako ideální, protože jsou blízcí přírodě, která je zásobuje vším potřebným. Štěstí čerpají ze své rodiny, která je také základní společenskou jednotkou. Nízký stupeň rozvoje vědy, technologií a dalších symbolů civilizace jako je umění jim dovoluje koexistovat v míru a všeobecné shodě (Афанасьев 2015: 95). Myslím, že je oprávněné tvrdit, že se jedná o přímý vliv Rousseaua, který, podobně jako Tolstoj, v knize odsuzuje Pozemšťany, pomyslné promethey, kteří se snaží vnést svou ideu o důležitosti technologického rozvoje a umění na rurální Mars. Důsledkem toho dochází ke zničení společnosti, která původně žila v těsném spojení s přírodou. To v rousseauvské filozofii znamená i ztrátu ctnosti, protože ctnost a věda nemohou koexistovat (Russel 1961: 687). Tzv. civilizace se svým uměním, které vytrýbilo lidský vkus, se svými pravidly etikety a stále hlubšími poznatky v jednotlivých vědních oborech zabývají člověka jeho přirozeností. Lidé začínají mluvit afektovaně a chovat se podle konvencí, které tak staví překážku mezi jejich upřímnými city a pohnutkami, jejich přirozeností, a tím, jak se prezentují navenek. Společnost se tak stává stále více umělou a nepřirozenou, jednotlivci se stávají otroky tohoto řádu, který si sami ustanovili (Russel 1961: 676). Afanasjev tak stojí v kontrastu k technologicky pozitivnímu Ljakidemu, Infantěvovi a Bogdanovovi.

Technologie

Fin de siècle přinesl bouřlivý technologický rozvoj, na který společnost reagovala ambivalentně. Na jedné straně technologickým optimismem jako u Ljakideho, Infantěva a zčásti i u Bogdanova, kde technologie osvobozují člověka od práce a zvyšují jeho kva-

litu života. Na straně druhé stojí Afanasjev, který kritizuje následky technologického pokroku, např. touhu po bohatství a závist mezi lidmi. Bogdanov i přes vizi potenciálu technologického pokroku zároveň varuje před bezhlavým čerpáním zdrojů ve snaze jej urychlit. Ačkoliv předvídá využití jaderného paliva pro lety do vesmíru, zároveň varuje před jeho zneužitím, čímž dělá svou Rudou hvězdu doslova vizionářským dílem.

Tuto dobu, kdy se pokročilá věda setkávala s nadšením i odporem, rychlost pokroku své doby znemožňoval většinové společnosti se s novými poznatky vyrovnat a zpracovat je a kdy zároveň zasahovala New Age filozofie a mysticismus do sféry exaktní a uznávané vědy, pravděpodobně nejpřehledněji ilustruje způsob, jakým nechávají autoři zkoumaných děl své hrdiny cestovat na Mars. Ljakideho cestovatel letí na tzv. ptáku, což je prostředek podobný da Vinciho fantastickým vynálezům. Skládá se ze skleněné budky, v níž sedí cestovatel, a po stranách má křídla, která fungují stejně jako křídla ptačí (Лякидэ 1892: 6). Ljakide tak, ačkoliv se nestaví proti technologiím, si zatím nedovede představit lepší přístroj. Afanasjevovi a Bogdanovovi lidé již cestují v hvězdných korábech. Bogdanov pak blíže popisuje, že plavidlo jeho Marťanů se nazývá etheronef a létá na jaderný pohon (Богданов 1908: 15–22). Kryžanovskaja nechává Andreje cestovat pomocí mystické astrální cesty (Крыжановская 2017) a Infantěvův hrdina knihy *На другой планете: Повесть из жизни обитателей Марса* (1901) cestuje pomocí hypnózy a pouze si vymění tělo s Marťanem (Инфантьев 1901).

Revoluce

Průběh Velké říjnové revoluce a následné občanské války zcela změnil to, jak si spisovatelé představovali přerod planety Mars v socialistickou společnost. Zatímco u Ljakideho, Infantěva i Bogdanova vidíme vznik socialistické společnosti jako následek vědeckého pokroku a společenského uvědomění, v dílech vydaných po roce 1917, například u Tolstého, vidíme již očekávání násilí.

Ljakide popisuje společnost vyčerpanou válkami, která se rozhodla místo dalších sporů spojit a pracovat na výstavbě nového Marsu (Лякидэ 1892: 53). Infantěv sice o revoluci nemluví, jeho společnost však funguje na základě socialistických principů. Můžeme se tedy domnívat, že revoluce tam neproběhla klasickým způsobem, ale společnost tam došla k postupnému uvědomění.

Jelikož se společnost na Bogdanovově Marsu prakticky vyhnula feudalismu a válkám, kapitalismus se tam mohl rozvinout mnohem rychleji než na Zemi. Po výstavbě obřích kanálů na Marsu došlo k průmyslové revoluci, která vedla k předání výrobních prostředků do rukou dělníků, kteří proti útlaku monopolů bojovali především stávkami. Díky vědeckému pokroku tak revoluce na Marsu proběhla poklidně (Богданов 1908:

40–49). V takovou revoluci doufal ostatně Bogdanov i na Zemi (Bird 2010: 267), ale už v epilogu knihy mluví o naději na brzké vítězství, které je však vykoupeno životy Leonidových soudruhů (Богданов 1908: 150–154). Snad měl na tento výklad vliv i průběh revoluce roku 1905, kdy car Mikuláš II. udělal ústupky, jen aby brzy utopil revoluci v krvi.

Závěr

Sci-fi literatura žila dlouho na okraji literatury i literárního zkoumání jako takového. Na rozdíl od tzv. klasické literatury nám však poskytuje mnohem pestřejší náhled na různé myšlenkové směry a seznamuje čtenáře s vizemi budoucnosti, na které by jinde nenarazil. Ukazuje, v co naši předkové věřili a doufali. Většina výše uvedených děl funguje jako malá programová prohlášení pro politické učení svých autorů (Bogdanov, Infantěv, Kryžanovskaja, Ljakide), Ljakideho kniha měla pak pravděpodobně i tendenci vzdělávat čtenáře a seznamovat je se Sluneční soustavou. Čtenáři se v těchto příbězích otevírají světy naděje na světlou budoucnost, kdy každý člověk naleznе místo ve společnosti, ať už tato společnost funguje na platonském, teosofickém nebo komunistickém základě. Všichni autoři věří, že je možné změnit svět k lepšímu, ačkoliv se liší v názoru na to, zda tomu pomohou technologie, mysticismus, nebo návrat k přírodě. Očekávaná revoluce přichází v těchto příbězích skrze společenské uvědomění a téměř není vykoupěna krví (tohle se liší u Bogdanova pravděpodobně vlivem revoluce roku 1905).

Vzhledem ke své názorové různorodosti a filozofické propracovanosti si myslím, že tato díla má cenu číst i v současnosti, třeba jen pro připomenutí ztracených ideálů a nalezení nové motivace podílet se na zlepšení budoucnosti. Například člověk jako Bogdanov, se svými starostmi o životní prostředí, by se rozhodně neztratil v politickém diskurzu ani dnes, a proto je důležité jeho dílo vynášet na světlo.

Summary

The main focus of this article is the depiction of the planet Mars in Russian pre-revolutionary sci-fi literature (1892–1917) as the Russian Revolution changed visions of the future in literature. Analyzed books were greatly influenced by contemporary philosophical and religious thought (theosophy, Fyodorov, socialism), but also by older philosophical thinkers (Plato, More, Rousseau). Technology used for space travel varies from visionary technology (eg. nuclear propulsion) to mystic modes of travelling or hypnosis. Revolution is expected to be a result of a slow process of social awakening.

Literatura

- Batchelor, P.** The Origin of the Garden City Concept of Urban Form. *Journal of the Society of Architectural Historians*. 1969 (28/3), s. 184–200. Dostupné z: <https://www.jstor.org/stable/988557> (2023-04-29).
- Bird, R.** Imagination and ideology in the new religious consciousness. In: Hamburg, G. M., Poole, R. A. (eds.) *A History of Russian Philosophy 1830–1930: Faith, Reason, and the Defense of Human Dignity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, s. 266–284.
- Carlson, M.** *No Religion Higher Than Truth: A History of the Theosophical Movement in Russia, 1875–1922*. Princeton: Princeton University Press, 1993. Dostupné z: <https://doi.org/10.1515/9781400872794> (2023-04-29).
- Crossley, R.** Mars and the Paranormal. *Science Fiction Studies*. 2008 (35/3), s. 466–484. Dostupné z: <https://www.jstor.org/stable/25475179> (2023-04-29).
- Edie, J. M., Scanlan, J. P., Zeldin, M.** *Russian Philosophy: Vol. 3: Pre-Revolutionary Philosophy Theology, Philosophers in Exile, Marxists and Communists*. Knoxville: The University of Tennessee Press, 1984.
- Fedorov, N. F., Koutaissoff, E., Minto, M.** *What Was Man Created For?: The Philosophy of the Common Task*. Bath: Honeyglen Publishing, 1990.
- Lossky, N. O.** *History of Russian Philosophy*. London: George Allen and Unwin, 1952.
- Lubelsky, I.** Mythological and Real Race Issues in Theosophy. In: Hammer, O., Rothstein, M. (eds.) *Handbook of the Theosophical Current*. Leiden: Brill Academic Publishers, 2013, s. 335–355. Dostupné z: https://doi.org/10.1163/9789004235977_017 (2023-04-29).
- More, T.** *Utopie*. Praha: Městská knihovna v Praze, 2019. Dostupné z: <https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/46/06/25/utopie.pdf> (2023-04-29).
- Platón.** *Platónovy spisy*. Praha: OIKOYMENH, 2003.
- Rusell, B.** *A History of Western Philosophy: and its connection with political and social circumstances from the earliest times to the present day*. New York: Simon and Schuster, 1961.
- Viswanatha, G.** The Ordinary Business of Occultism. *Critical Inquiry*. 2000 (27/1), s. 1–20. Dostupné z: <https://www.jstor.org/stable/1344224> (2023-04-29).
- Wallace, A. R.** *Is Mars habitable? A critical examination of Professor Percival Lowell's book 'Mars and its canals', with an alternative explanation*. London: Mac-

millan and co., limited, 1907. Dostupné z: <https://www.gutenberg.org/ebooks/10855> (2023-04-29).

Winch, D. *Malthus: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Афанасьев, Л.Б. *Путешествие на Марс: Фантастическая повесть*. Salamandra P.V.V., 2015. Режим доступа: <https://epizodyspace.ru/bibl/fant/afanasev/puteshestvienamars/afanasyev-puteshestvie-na-mars-2015.pdf> (2023-04-29).

Богданов, А.А. *Инженер Мэнни*. Петроград: Издание Петроградского Совета рабочих и красноармейских депутатов, 1918. Режим доступа: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_008841068/ (2023-04-29).

Богданов, А.А. *Красная звезда*. Санкт-Петербург: Т-во Художественной Печати, 1908. Режим доступа: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003746695/ (2023-04-29).

Инфантьев, П.П. *На другой планете: Повесть из жизни обитателей Марса*. Режим доступа http://az.lib.ru/i/infantxew_p_p/text_1901_na_drygoy_planete.shtml (2022-03-18).

Крыжановская, В.И. *На соседней планете*. Strelbytskyu Multimedia Publishing, 2017. Режим доступа: <https://amzn.to/3jL8IkY> (2022-04-16).

Лякидэ, А.Г. *В океане звезд: Астрономическая оддисея*. Санкт-Петербург: Тип. Стасюлевича, 1892. Режим доступа: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004424394/ (2022-04-16).

The article is accessible in open access mode under licence CC BY-NC-ND Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0